

Zygmunt Mańkowski

"Zamojszczyzna -
Sonderlaboratorium SS. Zbiór
dokumentów polskich i niemieckich
z okresu okupacji hitlerowskiej", T.
1-2, red. Czesław Madajczyk, opr.
Franciszek Cieślak, Stanisława
Lewandowska, Tadeusz
Tarnogrodzki, Warszawa 1977 :
[recenzja]

Rocznik Lubelski 22, 162-165

1980

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zamojszczyzna — Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej, pod redakcją Czesława Madajczyką, wstęp: Czesław Madajczyk, dokumenty zebrali i opracowali: Franciszek Cieślak, Stanisława Lewandowska, Czesław Madajczyk, Tadeusz Tarnogrodzki, T. I ss. 529, T. II ss. 559, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1977, wyd. II 1979.

Obszerne, dwutomowe wydawnictwo *Zamojszczyzna — Sonderlaboratorium SS* posiada niezwykle wartość poznawczą oraz jest, w pewnym sensie, w polskiej historiografii bezprecedensowe. Wielka akcja wysiedleńczo-osadnicza na Zamojszczyźnie w latach II wojny światowej stanowi ewenement w historii okupowanej Europy. Nic więc dziwnego, że przewija się ona na kartach prawie wszystkich monografii, studiów i rozpraw, które dotyczą polityki okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich. Posiada ona jednak wyraźne odniesienia pozakrajowe i zwraca dziś uwagę historyków zagranicznych, czego najdobitniejszym dowodem było zorganizowane w 1972 roku w Zamościu międzynarodowe kolokwium poświęcone przesiedleniom ludności dokonywanym przez III Rzeszę w latach II wojny światowej (materiały z tego kolokwium ukazały się drukiem Wydawnictwa Lubelskiego). Wcześniej na ten temat pisali przede wszystkim Zygmunt Klukowski, Czesław Madajczyk, Jerzy Markiewicz oraz autor niniejszej recenzji. Cechami wyróżniającymi tę akcję spośród innych było połączenie wysiedleń z eksterminacją oraz zjawisko ruchu oporu, nie notowane w takich rozmiarach i zaciekłości w toku wszystkich innych tego rodzaju przedsięwzięć hitlerowskich (np. w Sudetach, Styrii i Karyntii, w Alzacji i Lotaryngii, Tyrolu). Bez wątpienia akcja wysiedleńcza na Zamojszczyźnie należy do stosunkowo największych zbrodni jakie popełnił na ziemiach polskich hitlerowski okupant.

Zespół autorski kierowany i inspirowany przez Czesława Madajczyka dokonał ogromnej pracy, szczególnie na polu zgromadzenia możliwie wszystkich przekazów źródłowych na jej temat. Był to trud niemal syzyfowy, gdyż źródła te uległy rozproszeniu po licznych archiwach krajowych i zagranicznych. W efekcie zespół autorski wybrał 414 dokumentów powstałych w okresie okupacji, uzupełniając je (w aneksie) sześćdziesięcioma przekazami o charakterze relacyjnym osób bądź dotkniętych wysiedleniami bądź świadków wydarzeń. Decydująca większość tych źródeł była dotąd historykom nie znana, bądź po raz pierwszy została opublikowana w całości. Wśród blisko 500 opublikowanych w wydawnictwie dokumentów znajdujemy instrukcje, plany, zalecenia i rozkazy Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA); korespondencję Komisariatu Rzeszy do Umacniania Niemieckości; plany, zalecenia, sprawozdania Centrali Przesiedleńczej w Łodzi; protokoły posiedzeń rządu GG; sprawozdania szefów dystryktów, starostów i innych pracowników administracji; rozpoznania i instrukcje organizacji podziemnych, reakcje prasy konspiracyjnej i wiele, wiele innych. Są to więc dokumenty różnych szczebli i różnego charakteru — wszystkie są wysoce poznawcze i dają prawie pełny obraz akcji przesiedleńczej na Zamojszczyźnie. Nigdy dotąd żadna akcja niemiecka o szerszym zasięgu nie posiadała tak szeroko i dogłębnie wydanej dokumentacji. Jeśli obecnie polska historiografia dąży do faktycznego przedstawienia istoty zbrodni hitlerowskich, to recenzowane wydawnictwo jest wzorem jak należy to czynić. Ukazuje, jakimi drogami winny iść nasze wysiłki, by historiografia np. zachodniemiecka, nie mogła kwestionować naszych ustaleń. Istotnym elementem na tej drodze jest to, że wydawcy (zespół redaktorów naukowych, a także Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza) zdecydowali się ponieść trud publikacji dwujęzycznej — każdy dokument niemiecki publikowany jest w języku oryginału, a następnie w tłumaczeniu. Po-

dwoiło to objętość wydawnictwa, lecz wartość jego wzrosła niepomieranie. Przede wszystkim wydawnictwo może być studiowane przez wszystkich znających język niemiecki, a to, wobec hermetyczności naszego języka, daje szansę percepcji dzieła nie tylko w Polsce. Chciałbym tu przy okazji zwrócić uwagę na jeszcze jeden ważny element. Akcja wysiedleńcza na Zamojszczyźnie została już dość szczegółowo i wielokrotnie opisana. Uważna analiza recenzowanego wydawnictwa skłania jednak do wysunięcia ważnego postulatu — ponownego podjęcia trudu napisania obszernej i wyczerpującej monografii tego problemu. Jak wynika z uważnej lektury zamieszczonych w tomie źródeł i przekazów wiele spraw, wątków, analiz, osądów czy szacunków musi ulec korekcie, a nowe odkrycia źródłowe umożliwiają pójście w głąb zagadnienia w stopniu, który do tej pory był niemożliwy. Akcja wysiedleńczo-osadnicza na Zamojszczyźnie z całą pewnością na to zasługuje.

Godzi się też dodać, że treść zawarta w wydawnictwie daleko nieraz wybiega poza zagadnienie i zakreślony w tytule region. Na jego kartach ujawnia się bowiem koncepcja (i jej modyfikacje) polityki hitlerowców na wschodzie, stosunki w aparacie okupanta, wydarzenia na terenie Generalnego Gubernatorstwa (szczególnie w dystrykcie lubelskim) procesy zachodzące pod wpływem akcji na Zamojszczyźnie w polskim ruchu oporu (spór o reakcję na te wydarzenia), postawy ludności polskiej (a także ukraińskiej) i wiele innych zagadnień. W tym sensie wydawnictwo stanowi poważne kompendium wiedzy o polityce III Rzeszy, losach ziem i narodu polskiego.

Wydawnictwo zawiera treści wstrząsające sumieniem każdego. Zastosowany w nim układ chronologiczny nadał dziełu dramatyczną wymowę — wydarzenia na Zamojszczyźnie poznajemy w ich rozwoju, niemal z dnia na dzień, w całej ich potęgającej się grozie, aż do desperackiego zrywu miejscowego społeczeństwa i krachu całej hitlerowskiej koncepcji.

Ogromną zasługą zespołu redakcyjnego jest to, że nie pominął publikacji z antyhitlerowskiej prasy podziemnej, które choć zawierają liczne nieścisłości i subiektywne oceny, odbijają stany świadomości społecznej Polaków wywołane okrucieństwem okupanta w tym regionie kraju. Podobnie rzecz się ma z aneksami, które przewyżniają suchość i hermetyczność dokumentów niemieckich wprowadzając elementy emocjonalne oraz epicko-narracyjne.

Wydawnictwo spotkało się z żywą reakcją opinii publicznej i błyskawicznie zginęło z półek księgarskich. Idąc naprzeciw zapotrzebowaniu LSW dokonała szybkiej reedycji z zachowanych matryc, nie stwarzając zespołowi redakcyjnemu szans na dokonanie dostrzeżonych uchybień i niedopracowań. W efekcie mógł on jedynie wnieść nową erratę, list od wydawców w sprawie Jana Grygiela oraz wprowadzić trzeci aneks dotyczący ustaleń w sprawie rzeczywistego początku akcji wysiedleńczej. Wszystkie te elementy umieszczone zostały w zakończeniu jako uzupełnienie. Należy jednak podejść do tego z wyrozumiałością. Nowy skład pociągnąłby znaczne koszty i znacznie przedłużył czas wydania książki.

Licząc się jednak z możliwością trzeciego wydania — uważam to w przyszłości za celowe — godzi się wysunąć choćby sygnałnie kilka uwag krytycznych pod adresem, jeszcze raz powtórzę, tego znakomitego, cennego i wielce potrzebnego wydawnictwa.

Przede wszystkim dotyczą one zasad edytorskich. We wstępie (jest on w ogóle za lakoniczny) zawarto jedynie najbardziej niezbędne informacje (s. 10). Kłopot polega na tym, że właściwie brak wyczerpującego modelu wydawania źródeł do dziejów najnowszych. Drogi na tym szlaku torowali: Natalia Gąsiorowska, S. Kalabiński i inni, ale wyczerpujące ustalenia w tej sprawie dotąd się nie ukazały.

W recenzowanym wydawnictwie znajdują pewne uchybienia np. w sposobach redagowania regestów, które w wielu wypadkach nie podają właściwie wystawcy dokumentu, pomijają odbiorcę dokumentu, a nieraz niezbyt precyzyjnie podają istotę treści. Skłaniam się również do systematycznego podawania charakteru dokumentu (oryginał, odpis, kopia, rękopis, maszynopis itp.), co redaktorzy z rzadka tylko podają, oraz do wyodrębnienia przypisów tekstowych od merytorycznych. W wypadku pierwszym chodziłoby tu o zaznaczenie takich spraw formalnych, jak: podkreślenia w tekście, nadpisy, dopisy ręczne na maszynopisie itp. W drugim erudycyjne dopowiedzenia. Tych ostatnich jest w tomie bardzo mało, a niektóre są wręcz banalne, bądź za mało ścisłe. Ograniczony rozmiarami recenzji nie jestem w stanie podać liczniejszych egzemplifikacji tych niedopracowań. Sprawa przypisów jest ogromnie ważna, gdyż dają one szansę na wprowadzenie ogromnej wiedzy o charakterze wręcz encyklopedycznym, a ponadto możliwość szczegółowej weryfikacji podanych w dokumentach faktów. Wielka szkoda, że szansa ta nie została w pełni wykorzystana.

Chyba bez konsekwencji pozostaną uwagi na temat możliwości odnalezienia jeszcze szerszej dokumentacji, gdyż objętość wydawnictwa jest i tak już wyczerpująca. Może być więc na przyszłość mowa o ewentualnej wymianie niektórych dokumentów (np. można pominąć niektóre publikacje prasowe powtarzające te same fakty i zbliżone do siebie osady). Wiadomo mi np., że Centralne Archiwum KC PZPR w Warszawie udostępniła ostatnio, bliżej nie znane dotąd historykom, depesze z kraju do Rządu na Emigracji, które zawierają sporo informacji o akcji na Zamojszczyźnie (tylko niektóre znalazły się w recenzowanej książce). Pewne pominięte elaboraty Delegatury Rządu na Kraj znajdują się w archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz wspomnianym Archiwum KC PZPR. Jeszcze sporo ciekawych danych znaleźć można w Archiwum Wojewódzkim w Zamościu (akta gmin), a nawet w zachowanych kronikach szkolnych.

Lektura wydawnictwa uświadamia z ogromną jasnością sprawy, które winny być podjęte w dążeniu do poznania całokształtu wydarzenia, o którym traktuje. Jest to jeszcze jedna zasługa wydawców. Do zagadnień, które należy w miarę istniejących możliwości wyjaśnić należą:

- konieczność dokładnego ustalenia liczby osób objętych akcją wysiedleńczą;
- ustalenie losów osób ujętych i posegregowanych (ile do obozów, ile do wsi rentowych, ile dzieci i ich losy, ile do obozów koncentracyjnych itp.);
- jakie były faktyczne straty materialne (np. liczba zniszczonych budynków);
- zorientować się w liczbie nasiedlonych kolonistów, ich pochodzeniu geograficznym i narodowościowym, ich rozłożenie;
- ogólna liczba ofiar (w toku akcji, w obozach itp.);
- analiza systemu, jaki usiłowali wprowadzić okupanci na obszarach wysiedlonych (organizacja wsi, obsada personalna władz, szkolenie, produkcja itp.);
- rozstrzygnięcie, jaki związek miały wysiedlenia na Zamojszczyźnie z tzw. Generalplan Ost.

Recenzowane wydawnictwo daje poważne podstawy wyjściowe dla tych ważnych ustaleń.

Oceniając ogólnie książkę należy raz jeszcze podkreślić jej niezmierną wagę poznawczą. Przede wszystkim godny najwyższego podziwu jest trud heurystyczny zespołu (w tym szczególnie Czesława Madajczyka, który od wielu już lat penetruje archiwa zachodnioniemieckie). Na pochwałę zasługuje również zespół tłumaczy —

germanistów. No i wreszcie głębokie uznanie należy się Ludowej Spółdzielni Wydawniczej, która wydawnictwo to wydała na zasadzie mecenatu nad badaniami w dziedzinie historii najnowszej.

Zygmunt Mańkowski

Ireneusz Cabań, *Zapis trzech dziesięcioleci. PZPR w województwach białkopodlaskim, chełmskim, lubelskim i zamojskim w latach 1948—1978*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1978, ss. 750, ilustr.

Książka, o której pragnę odnotować parę refleksji, nie ma w zasadzie fabuły, nie rości sobie również pretensji do dzieła naukowego, nie posiada tzw. obudowy naukowej, nie odwołuje się do źródeł i literatury, sama bowiem jest w pewnym stopniu źródłem — źródłem wiedzy o najistotniejszych wydarzeniach, jakie miały miejsce w życiu społeczno-politycznym, gospodarczym i kulturalno-oświatowym Lubelszczyzny, o zmianach organizacyjnych w partii, a także o podziałach administracyjnych, dając w ten sposób obraz dynamiki zachodzących tu w ostatnich 30 latach przemian i ich rewolucyjnego charakteru. Jest to publikacja, która wyszła spod pióra dociekliwego badacza okresu wojny, okupacji i najnowszych dziejów Polski Ludowej, a regionu lubelskiego w szczególności. Tej problematyce poświęcił on kilka swych studiów i rozpraw¹. Od kilkunastu lat sam czynnie uczestniczy w wielu odnotowanych w *Zapisie...* wydarzeniach. Jest nie tylko ich obserwatorem, ale i rejestratorem. Nie zatracił w najmniejszym stopniu obiektywizmu w relacjonowaniu poszczególnych zdarzeń, a zwłaszcza w wartościowaniu i ocenianiu tego, co dokonało się w tych latach w regionie środkowo-wschodnim.

Tytuł książki sugeruje, że jej treść dotyczy historii PZPR. W rzeczywistości jest to panorama dokonań całego społeczeństwa, różnych jego pokoleń, warstw społecznych i środowisk zawodowych, członków partii i bezpartyjnych, członków stronnictw politycznych — ZSL i SD, organizacji młodzieżowych i ruchu zawodowego. Uwadze Autora nie uszło żadne istotniejsze wydarzenie dotyczące rozwoju przemysłu i rolnictwa, urbanizacji regionu, przemian na wsi, rozwoju szkolnictwa różnych szczebli, placówek oświatowych i kulturalnych, wielkich akcji modernizujących naszą gospodarkę. *Zapis...* rejestruje: likwidację analfabetyzmu, elektryfikację wsi, realizację idei klubów rolnika, powstawanie państwowych ośrodków maszynowych i wkroczenie do naszego rolnictwa mechanizacji, rozwój spółdzielczości produkcyjnej na wsi (pierwsza spółdzielnia powstała w Kodeńcu 23 IV 1949 r.) i rozwiązanie tych gospodarstw w końcu lat pięćdziesiątych, organizację kółek rolniczych

¹ Zob. m. in. prace I. Cabańa: *Niektóre problemy organizowania władzy ludowej w Lubelskiem (lipeć—wrzesień 1944)*, „Rocznik Lubelski”, t. XV, 1972, s. 221—242; *Lublin w okresie wyzwolenia (22—31 lipca 1944)*, „Rocznik Lubelski”, t. IX, 1966, s. 353—369; *Zasadnicze procesy polityczne w ruchu ludowym na Lubelszczyźnie w okresie 1944—1949* [w:] *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie*, Lublin 1961, s. 235—259; *Polska Partia Robotnicza wobec ruchu ludowego na Lubelszczyźnie (1944—1947)*, „Rocznik Lubelski”, t. XVII, 1974, s. 21—59; I. Cabań, Z. Mańkowski, *Realizacja wojskowych zadań planu „Burza” na Lubelszczyźnie* [w:] *Najnowsze dzieje Polski. 1939—1945*, t. XI, 1967, s. 43—81; *Czas dokonany. Mój udział w tworzeniu i utrwalaniu władzy ludowej na Lubelszczyźnie*. Wstęp, wybór i opracowanie I. Cabań, Lublin 1977; I. Cabań, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim (1939—1944)*, cz. I, *Zarys monograficzny*, cz. II, *Zróżdła*, Lublin 1971; I. Cabań, E. Machocki, *Za władzę ludu*, Lublin 1975.